

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
VII. Dizi — Sa. 142

150. YILINDA TANZİMAT

Yayına Hazırlayan
Hakkı Dursun Yıldız

Ankara 1992

TANZİMAT DÖNEMİ VAKIF UYGULAMALARI

BAHAEDDİN YEDİYILDIZ – NAZİF ÖZTÜRK

XVIII. asır sonlarından itibaren özellikle askerî alanda Batı'nın üstünlüğünü kabul eden Osmanlı İmparatorluğu, devletin iç bünyesinde meydana gelen tıkanma ve çözümlerin zorlamasına ve Avrupa'nın her alandaki tazyikine paralel olarak, askerî, idarî ve sosyo-kültürel açılardan gitgide yoğunlaşan bir Batı tesiri altına girmişti. Tanzimât'la birlikte köklü bir sistem değişikliğinin temelleri atıldı. Özellikle, topluma yeni bir biçim kazandıracak olan hukuk sistemi de batılılaştırılmaya başlandı. Artık her mesele bu sistem içinde çözümlenmeye çalışılıyordu. Toplumun, eğitim ve öğretimden sağlığa, sosyal güvenlikle bayındırlığa, ulaşımdan güzel sanatlara, dinden ekonomiye kadar hemen hemen bütün boyutlarını ilgilendiren ve gelir kaynakları, ülke topraklarının takriben üçte ikisini kapsayacak bir genişliğe ulaşmış bulunan vakıf müessesesi de bu etkileşim ve değişimin dışında kalamıyacaktı.

Acaba kelime anlamı itibâriyle düzenlemeler demek olan *Tanzimât* döneminde (1839-1876), vakıfların idarî yapısı nasıl düzenlendi? Vakıf gayrimenkullerinin işletme biçimlerinde değişimler oldu mu? Vakıf malvarlığı ekonomik açıdan nasıl değerlendirildi? Vakıfların hizmet alanlarında ne tür gelişmeler meydana çıktı? Vakıf-devlet ilişkileri hangi biçime girdi? Klasik vakıf sistemi kendini koruyabildi mi, çözüldü mü, yoksa gelişti mi? Bu makalede bu sorunların cevabını aramaya çalışacağız.

I. Vakıfların idarî yapısı ve Tanzimat döneminde aldığı durum:

Bilindiği üzere, VIII. asır ortalarından XIX. asır sonlarına kadar, islâm dünyasında özellikle Türk-islâm dünyasında, bugün modern devletlerin topluma sunmak zorunda olduğu hizmetlerin hemen hemen tamamı vakıflar tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu vakıflar, bâzı dönemlerde hemen hemen devlet bütçesinin yarısına denk senelik gelir getiren binâ, arazî ve nakit para gibi mevkûf mallara, diğer bir ifâdeyle *akarât* denilen gelir kaynaklarına sâhipti. Bu ekonomik gücüyle vakıflar, vakfın diğer bir unsurunu teşkil eden ve *hayrât* denilen sayısız kamu kuruluşlarında çalıştırdığı binlerce kişinin ücretini ödüyor, böylece dinî ve sosyal alanlarda son derece önemli fonksiyonlar icra ediyordu. İslâm Hukuku her vakfı hükmî bir şahsiyet olarak tanıyordu. Her vakfın idâre ve murâkebesi vakıf kurucusunun arzu ve irâdesine bağlıydı. Gözetilmesi gereken başlıca gâye, vakfın menfaatiydi. Bu idâre ya doğrudan doğruya vakıf kurucusu tarafından yahut belirlemiş olduğu şartlara göre tâyin edilen vekiller tarafından yürütülüyordu. Umûmiyetle vâkıfın çocukları ve torunları arasından seçilen bu vekiller, nâzır veya mütevellî gibi unvanlar alıyorlardı. Devlet otoritesinin bunlar

üzerinde genel murâkabe hakkı vardı. Bu da bilhassa kadılar tarafından icrâ olunuyordu. *Emîrülhü'minin* sıfatıyla hükümdârın vakıflar üzerinde murâkabe dışında daha geniş yetkileri mevcuttu¹.

Bu prensipler çerçevesinde, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar, klasik dönem Türk vakıfları, günümüzün modern devletlerinde sergilenen ekonomik ve sosyal faaliyetlerde olduğu gibi, hür teşebbüs, serbest ekonomi kuralları ve yerinden yönetim esaslarına göre vakıf kurucusunun koyduğu şartlar doğrultusunda özel sektör anlayışıyla işletilmişler ve hizmet sunmuşlardır².

Vakıfların yönetimindeki bu yapı islâm tarihi boyunca genelde uygulanmış olmasına rağmen, bazı dönemlerde muhtelif sebepler yüzünden müstakil vakıf yönetimlerinden bir bölümünün veya tamamının bir elde toplanarak merkezîleştirilmesi, veya en azından murâkabeleri için merkezî nâzırlıklar kurulması denemeleriyle de karşılaşılabilir. Diğerlerini bir yana bırakarak³, Tanzimat'ın ortaya çıktığı Osmanlı Devleti'ndeki uygulamalara bakacak olursak, daha XVI. yüzyıl sonlarına doğru, islâmın kutsal iki şehri Mekke ve Medine ile buralarda sürekli olarak oturan veya geçici olarak bulunan insanlar lehine kurulan ve *evkâf-ı Haremeyn* denilen vakıfların tek elden denetimi için *Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti* adıyla bir teşkilât kurulmuştu (1586).

XVIII. asırda yeni bir gelişmeyle karşılaşırız: III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdulhamid kurdıkları vakıflar için, o zamana kadar görülmeyen müstakil idâre binaları inşâ ettiriyor ve mütevellisinden kapısıcına kadar yeni yönetim kadroları oluşturuyorlar. Daha sonra bâzı pâdişah ve darüssaâde ağaları vakfiyelerine vakıflarının bu kuruluşlarca yönetilmesi şartını koymuşlardır. Bu gelişmeler sonucunda Hamidiye ve Lâleli vakıf idâreleri ortaya çıkmış, 1788'de de bu iki idâre birleştirilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus şudur: Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti ile denetimde merkezîleşmeye doğru adım atıldığı hâlde, burada hem yönetim hem de denetimin merkezîleşmesi söz konusudur. Nitekim devletin merkezî teşkilâtını Batı tarzında yeniden düzenlemeye çalışan II. Mahmud, kurmuş olduğu vakıflarının idâresini 1809'da Hamidiye-Lâleli vakıf idâresine devretmiştir. Vakıf yönetimlerindeki bu merkezîleştirme hareketi, 1826'da Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nin doğmasına yol açmıştır. Bu nezâret bundan böyle bütün vakıfların denetimini ve yeni düzenlemelerle idârelerine el koyduğu evkâf-ı mazbuta denilen vakıfların da yönetimini tedricen doğrudan kendi üzerine almış, böylece vakıflar konusunda yetkili tek organ hâline gelmiştir. Tâbir câizse vakıfların devletleştirilmesi diyebileceğimiz bu gelişmelerin, Tanzimat döneminde de devam ettiğini görüyoruz.

¹ B. Yediyıldız, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, XII, s. 160.

² N. Öztürk, "Toplum-devlet ilişkilerinde vakıfların yeri", 2. *Vakıf Haftası* (3-9 Aralık 1984), Ankara 1985, s. 52-53.

³ İslâm dünyası tarihinde vakıfların genel tablosu için bkz. B. Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, XII, s. 153-172.

Tanzimat'tan kısa bir süre sonra, Evkaf Nezâreti tarafından vakıfların yönetimi konusunda hazırlanan bir lâyiha, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Umûmiye'de görüşülerek karara bağlanmış ve 1839 muharreminden geçerli olmak üzere 1840 yılında yürürlüğe konulmuştur. Dokuz maddeden oluşan bu lâyiha, zaman zaman küçük değişikliklere uğramakla birlikte⁴, 1863 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

1840'taki ilk düzenlemeye göre, taşrada bulunan mazbut ve bundan sonra mazbutaya alınacak vakıfların belde hâkimlerinin gözetiminde *mahallî meclislerce* idâre edilmesi, Evkaf Hazinesine gönderilmesi gereken vakıf gelirlerinin mîrî sandıklara aktarılması kararlaştırılmıştı. Fakat iki yıl sonra bu uygulamanın iyi işlemediği anlaşıyor. Şer'î meselelerin yoğunluğu yüzünden hâkimlerin vakıf işleriyle yeterince ilgilenemedikleri, dolayısıyla Evkaf Hazinesi gelirlerinin azaldığı, bilirkişilerin de bu uygulama yüzünden vakıf işletmelerinin ve hizmetlerinin iyi yürütülemediğini bildikleri, ayrıca iki yıldan beri Mîrî Sandık'lara teslim edilen vakıf paraların Evkaf Hazinesi'ne gönderilmediği gerekçeleriyle, 1842 yılında, sözkonusu lâyhada gerekli değişiklikler yapılarak, kadıların hukukî işlemler dışında vakıfların idârî işlerine karışmamaları, bu işlerin müşir, vâli, defterdâr ve kaymakamlar tarafından mahallî halk veya gümrük memurları arasından seçilecek ve denetlenecek vakıf memurları tarafından yürütülmesi, yeni atanacak memurların ücretinin vakıf gelirlerinden ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu yeni düzenlemeye göre, sözkonusu memurlar, her üç ayda bir, selâtin vakıflarının gelirlerini ve mütevellî veya mütevellî vekili olmayan diğer vakıfların ferağ ve intikal senetlerini, hiç bir zarara uğratmadan ve Mîrî Hazine'ye karıştırmadan, Evkaf Hazinesi'ne göndereceklerdi. Taşradaki hayrât imar edilecek, vakıf gelirlerinde hakkı olanlara hakları verilecek, vakıf arazi ve binaların alım satımında, kıra-ya verilmesinde hileye meydan verilmeyecekti. Talimât esaslarına aykırı davranan veya yolsuzluk yapan memurlar görevden alınacaktı.

Bu düzenleme bütün eyâletler için geçerliydi. Ancak Halep ve Adana'da Tanzimât-ı Hayriye 1841'de yürürlüğe girdiği için, bu iki eyâletin vakıf hesapları merkeze bu tarihten itibaren gönderilecekti. Henüz Tanzimat esaslarının uygulanmaya başlanmadığı Maraş ve Trabzon eyâletlerinde ise vakıf memurları ve vakıf işleri defterdârlar yerine vâliler tarafından denetlenecekti⁵.

Mahallî memurlar tarafından yönetim diyebileceğimiz ve 1845 yılına kadar süren bu uygulamadan da iyi sonuç alınamadığı anlaşıyor. Taşradaki mazbut vakıfların yönetiminin iyileştirilmesi konusunda arzu edilen ve yukarıda belirtilen hiçbir hususta başarıya ulaşamamıştı. Bunun üzerine, eyâletlere İstanbul'dan müstakil evkâf müdürleri tâyin edilmesi ve bunların maiyetine yeteri

⁴ Bu lâyiha için bkz. VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), Defter no: 966, s. 319-321. Değişiklikler için bkz. VGMA, tarih: 1258/1842, Defter no: 966, s. 398-399; VGMA, tarih: 1261/1845, Defter no: 967, s. 46-48.

⁵ 1842 tarihli bir düzenleme için bkz. VGMA, Defter no: 966, s. 398-402.

kadar memur ve kâtip verilmesi kararlaştırıldı. Bu müdürlere verilmek üzere, daha önce bahsettiğimiz taşra vakıflarının idâre tarzını düzenleyen dokuz maddelik tâlimât, gedikle ilgili kısım çıkartılarak ve 14 madde hâlinde yeniden yazılarak, 1845 tarihli irâde-i seniyye ile yürürlüğe konuldu⁶.

Eyâlet ve sancaklara müstakil evkâf müdürü tayini ile ilgili fermanlarda, bu tayinlerin gerekçesi açıklanırken, bu dönemde vakfın içinde bulunduğu durum da tasvir edilmektedir. Meselâ, Van'a evkaf müdürü tayini ile ilgili 1847 tarihli fermanın muhtevaşı özet olarak şöyledir: Herkesin bildiği üzere, evkâf mütevellilerinin çoğu vakfın gelirlerini yerine sarfetmiyor ve yiyor. Vakıf müesseselerinde çalışanlar (hademe-i hayrât) doğru dürüst görev yapmıyor. Bu sebeple vakıf hayrât binalar harap ve perişan oluyor. Bu durum vakıf kurucusunun şartına aykırıdır. Hükümdar olarak benim de rızam dışındadır. Bu başıboşluk ve dağınıklığa son vermek, vakıfların iyi yönetilmesini sağlamak, gelir ve giderlerini düzene sokmak, tamire muhtaç vakıf binâları onarmak, ehil olmayan ve görevine gelmeyen vazifelileri değiştirmek amacıyla diğer eyâlet ve sancaklara olduğu gibi Van sancağına da müstakil bir evkâf müdürü tayin olunmuştur.

Belgenin devamında talimatnâmenin nasıl uygulanacağı anlatılmakta ve sancaktaki diğer görevlilerin evkâf müdürüne yardımcı olması istenmektedir⁷.

İşte bu uygulamayla taşra vakıflarının merkezden tayin edilen evkâf müdürleri vasıtasıyla idâresi dönemi başlamıştır. Şüphesiz müdürler yalnız kalmamış, talimatnâmedeki bir ilkeye uyularak, maaşları Evkâf Hazinesi'nden karşılanmak üzere 68 evkâf müdürlüğüne 1861 yılında birer kapı-çuhadarı tayin edilmiştir⁸. Teşkilât kurulduktan ve görevliler atandıktan sonra, 1863 tarihinde, taşra vakıflarının yönetimini ve evkâf müdürlerinin çalışma esaslarını düzenleyen dokuz fasıl ve elli altı bendden oluşan bir nizamnâme hazırlanmıştır⁹ ki, bu nizamnâme, Osmanlılar döneminde vakıflarla ilgili olarak hazırlanan en kapsamlı hukukî dözünlemedir ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu¹⁰'na dayalı Vakıflar Nizamnâmesi'nin¹¹ kabul edildiği 1936 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

Vakıfların idâresini merkezileştirmenin ve İstanbul'dan taşraya evkâf müdürleri ve başka memurlar tayin etmenin, vakıflardaki yolsuzlukları ortadan kaldırmakta yeterli bir çare olmadığı anlaşıyor. Zira bu sefer mütevelliler yerine evkâf müdürleri veya yeni atanan diğer memurlar vakıf gelirlerini yemeğe başlıyorlar. Meselâ 1853'te evkâf müdürleri ve bazı vakıf görevlilerinin 1.736.481.5 kuruş dokuz parayı zimmetlerine geçirdiklerini görüyoruz. Bazı

⁶ VGMA, Defter no: 967, s. 46-48.

⁷ VGMA, Defter no: 968, s. 31.

⁸ VGMA, Defter no: 971, s. 125-127.

⁹ VGMA, Defter no: 972, s. 63-64; *Düstûr*, Tertip I, c. II, 1289, s. 146-169.

¹⁰ *Düstûr*, Tertip III, c. XVI, 1935: s. 586.

¹¹ *Düstûr*, Tertip III, c. XVII, 1936: s. 1433.

müdürlerin zimmetindeki paralar büyük rakamlara ulaşmaktadır. Meselâ Sivas evkâf müdürünün zimmetinde 106.947 kuruş, Kastamonu evkâf müdürünün zimmetinde ise 203.817 kuruş vardır. Varna ve Selânik evkâf müdürleri biraz daha insaflı gözükyorlar, zira bunların zimmetindeki paralar sırasıyla 296 ve 457 kuruştan ibârettir. Şunu bilhassa belirtmek gerekir ki, sayıları 94'ü bulun zimmetli kimselerden 87'si, vakıfları suistimâlden kurtarmak için İstanbul'dan tayin edilen evkâf müdürleridir. Diğerleri ise, mütevellî, defterdâr, dikimhâne nâzırı, kaymakam ve kâtip gibi diğer görevlilerdir. Bu görevlilerden 58'inin hiç kefilî yoktur, 22'sinin kefilî ise gayri müslimlerdir¹².

II. Gayrimenkul işletmeciliği ve ekonomik durum

Tanzimat'la birlikte, vakıf gayrimenkul işletmeciliğinde en önemli değişiklik irsadi vakıflara âit vergilerin toplanması konusunda meydana geldi. Bilindiği üzere mirî denilen devlet arazîlerinden bir bölümünün vakıflaştırılmasına irsad kabilinden vakıf yapma deniliyordu. Bu durumda arazinin çıplak mülkiyeti değil, oradan gelen gelirler, daha doğrusu vergiler vakıflaştırılmış oluyordu ve bunlara irsadi vakıf veya gayr-ı sahih vakıf adı veriliyordu. Tanzimat'tan önce, vakıfların diğer gelirleri gibi bu vergileri de mütevelliler topluyor, gerektiğinde ferağ ve intikal işlemlerini de yürütüyorlardı.

Tanzimat fermanı'ndaki bazı prensipler doğrultusunda, 1840 tarihinde düzenlenen "Muhassılın Talimâtı" ile gayr-ı sahih vakıf arazîleri dâhil, bütün arazi vergilerinin merkezden tayin edilen muhassıllar tarafından toplanması, vakıf arazîlerle ilgili olarak tahsil masrafları düşüldükten sonra, geri kalan bedellerin vakıf yöneticilerine verilmesi kararlaştırıldı¹³. Vakıf köy ve mezraalarda bulunan arazîlerin a'sâr ve mukâtaa gelirleri bedele bağlandı¹⁴. Daha önce 1/2'den 1/10'a kadar değişmekte olan a'sâr vergisinin nisbeti, Tanzimat ilkeleri gereğince, 1840'da memleketin her tarafında 1/10 olarak tesbit ve ilan edildi¹⁵.

Bu kararları uygulamaya koyan Mâliye Nezâreti, vakıflara âit a'sâr gelirini tahsil masrafı olarak, önceleri gelirin % 10'unu, daha sonra % 20'sini kesiyor, gerisini Evkâf Hazinesi'ne iade ediyordu¹⁶. Daha sonra, vakıf alacağı ilgili arazi'nin beş yıllık gelirin ortalaması alınmak sûretiyle (tahmis) maktu bir bedele

¹² VGMA, Defter no: 970, s. 66-68. Nazif Öztürk, *Türk yenileşme Tarihi çerçevesinde Vakıf Müessesesi* (H.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991) adlı doktora tezinde, vakıf yönetiminde merkezî idâreye geçildikten sonra yolsuzlukların azalmadığını aksine arttığını müdellel bir şekilde sergilemektedir (s. 518-587).

¹³ Z. Serkis Karakoç, 1255, Belge Tasnif no: 5/5021. Tahsisât kabilinden Vakıf olmalarına rağmen, siyasi ve idari bazı sebepler yüzünden sekiz adet eizze (azizler) ve guzât (gaziler) vakıfları kararın kapsamı dışında bırakılmıştı, Elmalılı M. Hamdi (Yazır), *Ahkâm-ı Evkâf* (taşbasma), İstanbul 1327, s. 106.

¹⁴ Z. Serkis Karakoç, 1255, Belge Tasnif no: 5/5023.

¹⁵ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Kanun-u Kalemîye Defter: 1256, Belge no: 4.

¹⁶ *Düstür*, Tertip I, c. IV, 1939: s. 911-915.

bağlandı¹⁷. Mâliye tahsil masrafını sürekli artırıyordu: Tahsil bedeli vakıf gelirlerinin üçte birine, hattâ yarısına kadar çıktı¹⁸. Nihâyet gelir fazlasının tamamına el konuldu ve toplam gelirin % 15'i te'cil edilmeye başlandı¹⁹.

Tanzimatla birlikte selâtin ve mazbut vakıflarda başlatılan bu uygulama, 1845'ten itibaren mülhak vakıflara da yaygınlaştırıldı²⁰.

Bu uygulamayla birlikte, Mustafa Nuri Paşa'ya göre, vakıf arazilerin öşür geliri 44000 kese iken bunun dörtte bir derecesine kadar düştü. Çünkü Fuat Paşa, bedel-i maktûayı Mâliye'den Evkâf'a verilen bir yardım olarak nitelendiriyordu²¹. 1883 tarihli resmî bir genelgede de vakıfların Mâliye'den yıllık alacağı 40 000 keseyi geçmiş iken zamanla tenzil edile edile 14 000 keseye kadar düştüğü belirtiliyor²². Gerçekten vakıf arazilerin öşür geliri o günün râyicine göre ikiyüz bir liranın üzerinde idi²³. Nitekim 1843'te 177 bin kûşür lira fiilen ödenmişti²⁴. Ancak seneler geçtikçe bu miktar 70 bin liraya kadar düştü.

Bu tesbitlerden, vakıfların yönetiminin merkezileştirilmesi ve vakıf arazi gelirlerinin Mâliye Nezâreti tarafından tayin edilen memurlarca toplanması uygulamalarının, vakıfların lehine bir gelişme olmadığı, hattâ vakıfları ekonomik açıdan zarara uğrattığı söylenebilir.

İktisadî açıdan Tanzimat sonrası uygulamalardan biri de, vakıf mirî hazinelerine âit gayrimenkullerin gediğe bağlanmasının yasaklanmasıdır.

Bilindiği üzere, esnaf gedikleri bir nevî imtiyaz ve inhisar usûlü idi. Her esnaf kolunun iş yeri ve dükkan sayısı belirlenmişti. Bunların sattığını başkası satamaz ve işlediğini başkası işleyemezdi. Gedikler iki çeşitti: Sanatın icra edileceği iş yeri belirlenmişse, buna müstakâr gedik denirdi. Bu iş yerlerinde icrâ edilecek sanatla ilgili âletler de demirbaş olarak bulunurdu²⁵. Havaî gedik ise şahsa âit olup sâhibi sanatını istediği yerde icrâ ederdi. Müstakâr gedikler içlerindeki demirbaş eşya ile birlikte vakfedilebiliyordu. İlk zamanlarda gedikler sâdece ihtiyaç maddeleri ticâretiyle meşgul esnafa tahsis olunmuşken, II. Mahmud kendi kurduğu vakıflarla Haremeyn vakıflarına gelir temin etmek gayesiyle, bir

¹⁷ *Düstûr*, Tertip I, c. IV, 1299: s. 401; *Düstûr*, Tertip I, c. VI, 1939: s. 587-715.

¹⁸ BOA, Cevdet Tasnifi, 1262, Belge no: 22859; *Düstûr*, Tertip I, c. VI, 1939: s. 915.

¹⁹ VGMA, 1317, Defter: 942, s. 151-152.

²⁰ BOA, Cevdet Tasnifi, 1262, Belge no: 22859.

²¹ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vukûât*, İstanbul 1327, c. IV, s. 101.

²² VGMA, 1301, Defter: 932, s. 119-120.

²³ 1890 tarihli bir Meclis-i Mahsûs-i Vükelâ kararında Tanzimat'ta Mâliye Hazinesi tarafından zaptedilen vakıf köy ve mezrea gelirlerinin o günün râyicine göre 194.000 lira olduğu, bunun defalarca tenzil edilerek 69.000 liraya düştüğü belirtiliyor (*Düstûr*, Tertip I, c. IV, s. 916).

²⁴ BOA, Cevdet Tasnifi, 1259, Belge no: 3717.

²⁵ B. Yedişildiz, *Institution du vaqf...*, s. 116.

çok iş kolunu gedik usûlüne bağladı²⁶. Bu gedikler mülkün sâhibi olan şahıslar veya vakıflar tarafından kiralanıyordu.

Lâkin kira bedelleri dondurulmuştu, mal sâhibi kirayı arttıramadığı gibi tahliye davâsı da açamazdı.

Tanzimat'la birlikte, gedik usûlü "serbest ticâret kurallarına aykırı bulunarak"²⁷, merkezde olsun taşrada olsun, II. Mahmud Vakıfları da dâhil²⁸, yeni gedik ihdası yasaklandı. Bununla birlikte, o güne kadar gedige bağlanan ve kiracılar tarafından "temessükât senetleri" doldurularak kullanma hakkı elde edilen yerlerin birden ortadan kaldırılması, hem Evkâf Hazînesi'ni hem de bu iş yerlerini elde etmek için büyük paralar ödeyen mutasarrıfları zarara sokacağı düşünüülerek, eski gediklerin ibkasına karar verildi. Fakat bundan sonra herhangi bir sebeple boşalan vakıf gedikler ile ferağ ve intikalleri söz konusu olan diğer vakıf taşınmazlar kesinlikle gedige bağlanamayacak, kuruşta bir para harç alınarak intikalleri yapılacaktı²⁹.

Bu ve bundan sonraki bazı düzenlemelere rağmen işler hâlâ yoluna girmemiş olacak ki, 1861 yılında mülkiyet üzere tasarruf olunan gedikler hakkında bir nizamnâme çıkarılıyor. Bu nizamnâmenin girişinde, gedik usûlünün serbest ticâret kurallarına uymadığı ve zararlı olduğunun anlaşıldığı, mevcut gedikler için bazı sınırlamalar getirildiği ve bundan sonra gedik tesisinin yasaklandığı belirtiliyordu. 1857'den sonra ihdas edilen ve resmî kayıtları bulunmayan gedikler geçersiz sayılıyordu³⁰. Bu nizamnâme ile de düzene sokulamayan gediklerden Bursa dışındakiler, 1912 yılında³¹, tamamen ortadan kaldırılmıştır.

III. Personel atama usûlünde yeni düzenlemeler:

İslâm Hukuku'nun Vakıflarla ilgili hükümleri arasında dağınık hâlde bulunan, vakıf görevlilerinin tayini ile ilgili prensipler de, diğer alanlarda olduğu gibi, Batı kanun tekniğine göre yeniden düzenlenmiştir. 1842 yılında çıkarılan bir nizamnâmeye³² göre, Evkâf Nezâreti bünyesinde merkezî bir kayıt sistemi kuruyor (madde 1), personel alımında "hiçbir ricâ ve şefaât kabul edilmeyerek" liyâkat sisteminin esas alınması (madde 2), kararlara uymayanların görevine son verilerek yerlerine ehil kimselerin atanması (madde 4) hükme bağlanıyordu. Önceki vakıf hukukuna göre, boşalan kadrolara genelde eski görevlinin ehil ev-

²⁶ VGMA, 1250, Defter: 965, s. 139-140.

²⁷ VGMA, 1278, Defter: 971, s. 103.

²⁸ VGMA, 1264, Defter: 1002, s. 1-2.

²⁹ VGMA, 1256, Defter: 966, s. 319-321.

³⁰ VGMA, 1277, Defter: 971, s. 100-101.

³¹ VGMA, 1331, Defter: 948, s. 194-195. Bursa'daki gediklere ise ancak 1963 yılında son verilebilmiştir, İ. Sungurbey, *Eski vakıfların temel kitabı*, İstanbul, 1978, s. 12-13.

³² BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1258, Belge no: 580; VGMA, 1258, Defter no: 966, s. 421-423.

lâdi atanırdı. Nizamnâme’de bu husus unutulmuş ve açıklığa kavuşturulması istenmiş olmalı ki, aynı yıl nizamnâmede yapılan bir değişiklikle, boşalan kadrolara varsa liyakâtli evlâdın öncelikle tayin edilmesi hükmü eklenmiş, liyakât konusunda daha geniş açıklamalar getirilmişti³³. Vakıf personelenin kültür seviyesini yükseltmek gayesiyle, *Tevcîh-i Cihât Nizamnâmesi*, 1869’dan 1912’ye kadar bir kaç defa yeniden düzenlendi, Vakıf yöneticilerine, özellikle taşradaki görevlilere emirler gönderildi, tayinler yarışma ve yeterlilik imtihanlarından sonra yapılmaya başlandı³⁴. Ancak bütün gayretlere rağmen, Tanzimat döneminde vakıf personeli istenilen kültür seviyesine yükseltilemedi³⁵. Belki bu konuda, Süleymâniye darüşşifâsı’na Mekteb-i Tıbbiye’den mezun sağlık personelinin tayin edilmesi müspet işlerden biri olarak sayılabilir³⁶.

IV. Eski vakıf eserlerinin bakımı ve onarımı

Evkâf Nezâreti’nin kurulmasıyla birlikte, Mekke ve Medine gibi mukaddes şehirlerdeki müessesât-ı hayriyenin³⁷ ve İstanbul câmilerinin³⁸ onarımına başlanmıştı. Bu bakım ve onarım faaliyetleri, Tanzimat’ın ilânından sonra belirli esaslara bağlanmış ve taşraya da yayılmıştır. 1842’de tespit edilen bu esaslara göre, pâdişahlara âit hayrât binâların önceleri mahallen gerçekleştirilen tamir ve tefrişi ile imâretlerin iâşe alımları, bundan böyle merkezden yapılacaktı. Beş bin kuruşa kadar olan tamirlerin ve iâşe alımlarının nâzır tarafından, daha yüksek bedele çıkacakların ise pâdişah tarafından onaylanması gerekiyordu³⁹. Üç sene sonra, Evkâf Nezâreti’ne bağlı bütün taşra vakıfları da bu uygulama kapsamına alınıyor, eskisinden farklı olarak, beş yüz kuruşa kadar mütevellilere, ikibin beşyüz kuruşa kadar da evkâf müdürlerine harcama yetkisi tanınıyordu⁴⁰. Bu çerçevede, İstanbul ve civarında Evkâf Nezâreti’ne bağlı câmilerin keşfe bağlı olarak tamirlerine başlandı. Tamirler Nezâret’ten tâyin edilen bir memurun gözetiminde yapılıyordu. Ancak bu sistemle, tamir edilmek istenen bazı câmiler büyük hasara da uğratılıyordu⁴¹. Bunun üzerine, müessesât-ı hayriyenin bakım ve onarımından sorumlu olmak üzere 1847’de Merkez teşkilâtı içerisinde Bina Eminliği Müdürlüğü kuruldu. Onarıma muhtaç câmi, çeşme, tekke gibi eserle-

³³ BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1258, Belge no: 581.

³⁴ *Düstür*, Tertip I, c. II, 1290, s. 177-179; *Düstür*, Tertip I, c. III, 1293, s. 504-509; *Evkâf-ı Hümayûn Nezâret-i Muharrerât-ı Umûmiye Mecmûası*, 1328, s. 62-69; *Düstür*, Tertip I, c. II, 1289, s. 159, madde: 33; VGMA, 1319, Defter: 942, 233-235.

³⁵ Krş. İsmail Sıdkı, *Hatırat: Memâlik-i Osmâniye’de Kâin Evkâfın Sûret-i İdâresi Hakkında Bazı Mütâlaât Hâvidir*, Dersââdet, 1324, s. 8-9.

³⁶ VGMA, 1258, Defter: 966, s. 381.

³⁷ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1243, Belge no: 26956 A-B.

³⁸ VGMA, 1246, Defter: 964, s. 353-355; BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1249, Belge no: 26957, A-B-C-D.

³⁹ BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1258, Belge no: 580; VGMA, 1258, Defter: 966, s. 421-422.

⁴⁰ VGMA, 1261, Defter: 967, s. 46-48.

⁴¹ BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1264, Belge no: 592.

rin onarım keşiflerinin “Ebniye Meclisi”nde görüşüldükten sonra, onarımına karar verilmesi ilkesi benimsendi. Keşif bedeli beş bin kuruştan az olan eserlerin tamirleri yine Nezâret’ten tayin edilen müstakil memurlara bıkırılıyor, beş bin ile altmış beş bin kuruş bedelli tamirlerin ebniye müdürü nezâretinde yapılması isteniyordu. Böylece “fesad”ın önünün alınacağına inanılıyordu.

Nezâret’in, ebniye müdürlüğü için memur bulmakta güçlük çektiği görülüyor. Ancak belli bir arayıştan sonradır ki, bu göreve beşyüz kuruş maaşla İstefan kalfa adında biri tayin edilebiliyor⁴². Fakat üç yıl sonra Hacı İstefan kalfa işlerinin çokluğunu bahâne ederek yerine kendi kalfasını görevlendiriyor. Bu yüzden işler aksıyor. Hattâ tamir için görevlendirilenlerden Artin kalfa gibi bâzıları zimmetlerine para geçiriyorlar. Bunun üzerine Ebniye Eminliği maaşı 500’den 1500 kuruşa yükseltiliyor⁴³.

Bu arada İstanbul’da Yeni Camii külliyesi⁴⁴, Şehzâde Sultan Mehmet Camii külliyesi⁴⁵ ile Ayasofya külliyesi⁴⁶ baştan sona tamir ediliyor. Bütün bunlara rağmen İstanbul’daki vakıf binaların onarım işleri tam yoluna konulamadığı için olmalı ki, 1853-1873 yılları arasında, onarım harcamalarının limitleri ve yetkisi konusunda bir kaç defa yeni nizamnâmeler çıkarıldığına şahit oluyoruz⁴⁷.

Tanzimatla birlikte taşrada vakıf eser onarımının eskiye nazaran yaygınlaştığı söylenebilir. Bunlara örnek olarak, 1843 tarihinde Şam’daki câmilerin, özellikle Selimiye camii ve külliyesinin⁴⁸, 1858’de yine Şam Eyâleti’ne bağlı Sâlihiye’deki Haremeyn Hazinesine bağlı câmi, türbe ve diğer hayrâtın⁴⁹, 1845’te bazı câmiler ile bir takım han, hamam ve dükkanın⁵⁰, Söğüt’de Ertuğrul Gazi Türbesi ve Su yollarının⁵¹ onarımları gösterilebilir.

Dönemin tarihçisi Ahmet Lutfi Efendi, “....hayli vakitten beri tamir ve inşâlarına para ayrılmayan cevâmî, mekâtîp, çeşme ve sebillerin Evkâf Hazinesi tarafından kısım kısım tamir ve inşâlarına himmet olundu”⁵² ifâdesiyle bu onarım faaliyetlerine temas etmektedir.

⁴² BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1264, Belge no: 592/1-2.

⁴³ VGMA, 1268, Defter: 969, s. 54-55, 139.

⁴⁴ BOA, Ali Emiri Tasnifi, 1245, Belge no: 9809.

⁴⁵ BOA, Ali Emiri Tasnifi, 1244, Belge no: 9855.

⁴⁶ VGMA, 1265-1267, Defter: 968, s. 79-81, 170-173, 255-257.

⁴⁷ *Düstür*, Tertip I, c. II, 1289-1290, s. 83-88, 145-169.

⁴⁸ VGMA, 1259, Defter: 982, s. 69-72.

⁴⁹ VGMA, 1275, Defter: 984, s. 97-105.

⁵⁰ VGMA, 1262, Defter: 982, s. 211-213.

⁵¹ VGMA, 1271, Defter: 999, s. 140-142.

⁵² *Tarih-i Lutfi*, Dersaadet, 1302, c. VI, s.123; krş. Aynı eser, c. IV, s. 166.

V. İmâretler

Tanzimat'tan sonra, Evkâf Nezâreti onarım işlerini merkezden yürütmek üzere kendisi üstlendiği gibi, yardımlaşmayı sağlamak üzere kurulmuş bulunan imâretlerin yönetimini ve işletilmesini de kendi üzerine almıştı⁵³.

Nezâret'in kuruluşundan itibaren, imâretlerde pişirilmekte olan yemeklerin erzakını almak ve dağıtımlarını bir düzen içerisinde yürütmek⁵⁴ üzere, merkezden tayin edilen *vekilharcın* ünvanı Tanzimat'la birlikte müdürlüğe çevrildi⁵⁵. İmâretlerin idâresiyle ilgili 9 maddelik Nizamnâme'de, müdürlerin kefile bağlanması (madde 5), imâret giderlerinin aylık defterler hâlinde Nezâret'e bildirilmesi (madde 6), her yıl Mart ayında imâret ambarında sayım yapılması, bu sayım sonunda açık çıkması hâlinde, bu açığın müdür veya kefilinden alınması (madde 7) kararlaştırılmıştır⁵⁶.

Dönemler itibariyle İstanbul'da bulunan imâretlerin sayısı değişmekle birlikte, 1276/1859 tarihinde 7'si Haremeyn, 8'i Evkâf Nezâreti'ne bağlı 15 imâretin faaliyette olduğu anlaşıyor. Bunlardan Fâtih, Süleymâniye, Sultan Selim, Hamîdiye, Lâleli, Kocamustafa Paşa, Mihrişah ve Mihrimah imâretleri Evkâf Nezâreti'ne; Bâyezid, Şehzâde Mehmed, Sultan Ahmed, I. Mahmud, Nûr-i Osmaniye, Atık ve Cedid Vâlide Sultan imâretleri de Haremeyn Nezâreti'ne bağlıydı. Bu yıllarda, İstanbul imâretlerinde günlük 5768 kıyye 373 dirhem un, 24480 seki odun tüketiliyordu⁵⁷.

VI. Vakıf İmkânlarının Devletin Diğer Sektörlerine Aktarılması

Vakıf yönetiminin merkezileştirilmesi ve genel idâre içine alınmasının temelinde Vakıfların elinde bulunan imkandan diğer devlet sektörlerinin de yararlandırılması düşüncesinin yattığı söylenebilir.

Nezâret'in kurulması ile birlikte vakıf paralarla devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda⁵⁸ sınaî yatırımlar yapılması⁵⁹, Vakıf bütçesinden diğer kamu kuruluşlarına borç para verilmesi ve daha sonra bu alacağın bir hükümet kararı ile silinmesi gibi uygulamalarla karşılaşıldı. Tanzimât'tan sonra ise, vakıf arâzî a'sârı ve mukâtaa bedeli maktu bir bedele bağlanarak Maliye tarafından zaptedildi⁶⁰.

⁵³ VGMA, 1263, Defter: 967, s. 197-198.

⁵⁴ BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1258, Belge no: 580, Bent: 5, VGMA, 1258, Defter: 966, s. 421-423.

⁵⁵ VGMA, 1272, Defter: 970, s. 139-142; Düstûr, Tertip I, c. II, 1290, s. 180, Mad. 4.

⁵⁶ Düstûr, Tertip I, c. II, 1293, s. 180-181.

⁵⁷ VGMA, 1276, Defter: 971, s. 40; VGMA, 1280, Defter: 972, s. 25-27, 73-78; VGMA, 1304, Defter: 933, s. 51-54.

⁵⁸ VGMA, 1242, Defter 964, s. 270-274, 279-285.

⁵⁹ N. Öztürk, "XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanâyileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, c. XXI, s. 23-80.

⁶⁰ BOA, Cevdet Tasnifi, 1262, Belge no: 22859.

Başlangıçta tahsil ücreti çıkarıldıktan sonra, geri kalan miktarlar Evkâf Hazinesi'ne ödenmiş⁶¹ ise de Mîrî Hazine'de ihtiyaç belirdikçe⁶², vakfın alacağı taksidde bağlanmış⁶³, fakat bu taksitler hiçbir vakit zamanında ödenmemiştir⁶⁴.

Alacaklarını alamadığı için Evkâf Nezâretide borç para bulmak zorunda kalıyordu. Meselâ, Evkâf Nezâreti'nin 1845'te diğer kuruluşlara 34.600 kese borcu vardı⁶⁵. Buna mukâbil 1847'de Mâliye Nezâreti'nden 5066 kese alacaklıydı⁶⁶. Bu alacak 1865'te 19.497 keseye ulaşmıştı⁶⁷. Bu borç ve alacak durumu, değişik yıllara âit olmakla berâber, daha sonraki belgeler de, maliye memurlarının Evkâf Hazinesi'ne ödemeleri gereken meblağı ödememe konusunda direndiklerini gösteriyor. Meselâ Trabzon Evkâf Muhasebeciliğinin Nezâret'e gönderdiği 1883 tarihli bir yazıdan, Canik Sancağında, 1.284.736 kuruşu 1878-1879 senelerine, geri kalanı da daha eski yıllara âit olmak üzere, Evkâf Hazinesi'nin Mâliye'den toplam 2.234.425 kuruş alacağı bulunduğunu, Başvekâlet'in emrine rağmen Defterdâr'ın, "ayrıca Mâliye Nezâreti'nden bir talimât gönderilmedikçe bir tek akçe dahi" ödemeyeceğini bildirdiğini öğreniyoruz⁶⁸.

Bu yazı üzerine, Evkâf Nâzırı, Mâliye Nezâreti'ne bir tezkere gönderiyor. Bu tezkerede, Nâzır evkâf idâresinin belli başlı iki gelir kaynağı bulunduğunu, bunlardan birisinin Mâliye Hazinesi'nden tahakkuk eden alacak, diğerinin ise icâre-i vâhideli kira gelirleri olduğunu belirtmekte ve özetle şöyle devam etmektedir:

Canik Sancağı'nda olduğu gibi Vakıfların alacağı, Bağdat Vilâyeti'nde, 1,5 milyonu, Halep Vilâyeti'nde 2 milyonu bulmuş, buna karşılık şu ana kadar tek kuruş ödenmemiştir. Aydın ve Konya vilâyetlerinden gelen yazılarda "bu illerden toplanan vakıf alacağının ödenmesi çârelerinin istihsâline teşebbüs olunacağı" bildirilmekte ise de diğer vilâyetlerde olduğu gibi, bu illerden de tek kuruş gönderilmemiştir.

Evkâf idâresi alacağının ödenmemesi, Türk-İslâm kültürünün en nâdide örneklerini teşkil eden, tarihî vakıf âbide ve eski eserlerin harâbiyetine, hattâ yıkılmasına sebep olmuştur. Sırf bu yüzden Evkâf Nezâreti, teşkilâtında görev yapan memur ve hizmetlilerin maaşlarını ödeyemeyecek ve normal cârî giderlerini karşılayamayacak hâle gelmiştir. Kelimenin tam ifâdesiyle "Hazine-i Evkâf" muzâyaka içerisine düşmüştür⁶⁹.

⁶¹ VGMA, 1262, Defter: 967, s. 141-142.

⁶² Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, İstanbul, 1327, c. IV, s. 101.

⁶³ VGMA, 1262, Defter: 967, s. 197-198; VGMA, 1283, Defter: 972, s. 207.

⁶⁴ VGMA, 1262, Defter: 967, s. 141-142; VGMA, 1264, Defter: 968, s. 54.

⁶⁵ BOA, Mesâlih-u Mühimme, 1261, Belge No: 582.

⁶⁶ VGMA, 1264, Defter: 968, s. 54.

⁶⁷ VGMA, 1283, Defter: 972, s. 207.

⁶⁸ VGMA, 1301/1883, Defter: 932, s. 119-120.

⁶⁹ VGMA, 1301, Defter: 932, s. 119-120.

II. Meşrûtiyet'e girerken, Evkâf Nezâreti'nin muhtelif devlet kuruluşlarında 1.737.602 Osmanlı lirası alacağı vardı ve bu borcun 1.073.432 lirası Mâliye Nezâreti'ne âitti⁷⁰. 1935'te, 2879 sayılı Kanunla, umumî muvâzeneye dâhil devlet dâireleri ile Evkâf idâresi arasındaki alacak ve borçlar karşılıklı olarak silinmiştir⁷¹. Bu da devlet dâirelerinin vakıflara olan borçlarını hiçbir zaman tam olarak ödemediklerini göstermektedir.

Diğer taraftan, bazı devlet görevleri de, Tanzimat döneminde, Evkâf Nezâreti'ne yüklenmiştir. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra İstanbul'da başıboş dolaşan kimseler, memleketlerine gönderilmek istenmiş, bu sebeple Üsküdar ve Boğaziçi iskelelerinde kayık sıkıntısı çekilmeye başlanmıştı⁷². Bu sıkıntıyı gidermek için masrafları Evkâf Hazînesi'nden karşılanmak üzere, yaklaşık 50.000 kuruşa on pazar kayığı yapılmıştı⁷³. 1837'de de, o zamana kadar Tersâne-i Âmir'e'ye bağlı olan saltanat, bendegân ve diğer devlet ileri gelenlerinin kayıklarının ve iskelelerin işletilmesi de Evkâf Nezâreti'ne devredildi⁷⁴. Bu tarihlerde iskelelerde ve kayıklarda çalışan personelin ücretleri 2 yük 41.320 kuruş tutuyordu. Buna karşılık iyi idâre edilmeleri amacıyla Evkâf Hazînesi'ne bağlandığı sırada, kayık iskelelerinin işletilmesinden sağlanan gelir, 1 yük 44.949 kuruştan ibâretti. Bu durumda sadece personel harcamaları bakımından ele alındığında giderinin ancak % 60'ını karşılayabilen, diğer bir ifade ile her yıl % 40 zarar eden bir kuruluş, Evkâf Nezâreti'ne devredilmiş oluyordu. Kararda işletmenin bütçe açığının selâtin vakıflarına izâfeten Evkâf Hâzinesi tarafından karşılanması hükmüne bağlanmış⁷⁵, daha sonra kayık iskelelerinin yapıldığı sâhillerin zemin kiralaları da Evkâf Hazînesi'nden ödenmeye başlanmıştır⁷⁶. Sözde vakıflara kâr sağlamak amacıyla girişilen bu uygulamayla, aslında İstanbul'da çekilen ulaşım sıkıntısına çözüm getirilmek istenmiş ve her yıl büyük çapta zarar eden pazarcı, saltanat ve bendegân kayıklarının masrafları Evkâf Nezâreti'ne yüklenmiştir.

Vakıfların imkânlarının bir başka kuruluşa devri ile ilgili diğer bir uygulama da Maarif alanında kendini göstermektedir. Eskiden yeniçeri bölük ve ortakları yararına kurulmuş vakıflar vardı. Amacının gerçekleştirilmesine imkân kalmayan bu yeniçeri vakıflarıyla gayelerinin tahakkuku çok güçleşmiş ve hayrâtı

⁷⁰ Hammâdezzâde Halil Hamdi, *Evkâf hakkında Sadâret'e takdim edilen lâyiha*, Dersââdet, 1327, s. 72.

⁷¹ *Resmi Gazete*, 1935, sayı: 3197.

⁷² Ahmet Lutfi, *Tarih-i Lutfi*, Dersââdet, 1290, c. I, s. 147-158.

⁷³ VGMA, 1252, Defter: 964, s. 243-244. İbnülemin M. Kemal ve H. Hüsameddin, Evkâf Nezâreti tarafından İstanbul, Galata, Üsküdar, Eminönü, Beşiktaş, Ortaköy, Hasköy ve Balat arasında yolcu ve pazarcıları taşımak üzere 47.288 kuruş sarfedilerek inşâ ettirilen ve kayıkların, "münâkalât-ı umûmiyeyi Teshîle ve menâfi-i vakfiyeyi teksîre medâr olmak üzere" yaptırıldığını yazmaktadırlar (*Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i teşkilâtı ve nuzzârın terâcüm-i ahvâli*, İstanbul 1335, s. 40-66).

⁷⁴ VGMA, 1253, Defter: 966, s. 8-12.

⁷⁵ VGMA, 1253, Defter: 966, s. 8-12.

⁷⁶ VGMA, 1262, Defter: 967, s. 149-150.

ülke dışında kalmış vakıflar ve binâları yanan vakıf arsalar birleştirilerek, Darü's-şafaka için yeni bir vakıf kurulması kararlaştırılmıştır⁷⁷. Alınan bu karar- la dönemin devlet yöneticileri, tarihî eserlerin onarımı ve diğer konularda mad- dî sıkıntı içerisinde bulunan Evkâf Hazinesi'ni güçlendirme yerine, ayrı bir ku- ruluşu desteklemeyi tercih etmişlerdir⁷⁸.

Daha sonra amaçları ortadan kalkan "evkâf-ı münderese" mekteb-i ibtidâi- yeleri geliştirmek gayesiyle Maarif'e devredilmiştir⁷⁹.

Tanzimat sonrası, masrafları Evkâf Hazinesi'ne devredilen hizmetlerden bir başkası da selâmlık giderleriydi.

1868 yılına kadar pâdişahların cuma ve bayram günleri ile kandillerde câmilere gidişleri dolayısıyla yapılan merâsimlerin masrafları Mirî Hazine'den karşılanırdı. 1868 tarihli bir fermanla bu masrafların Evkâf Hazinesi tarafından karşılanması kararlaştırıldı ve bu konu ile ilgili defter ve diğer kayıtlar Evkâf Nezâreti'ne gönderildi. Dînî gün ve gecelerde yapılan bu merâsimde 13 grup insan görev yapmaktaydı. Bunlar câmi görevlileri, teşrifatçılar, kahveci, şerbetçi, kilerci, arzuhalci, selâmlık mümeyyizi ve tenzifat müdürü... gibi görevlilerdi. Bir fikir vermek üzere, 1868 yılında selâmlık masrafları olarak 97.266 kuruş harcan- dığını söyleyebiliriz⁸⁰.

Hazine garantili şahıs borçlarının Mâliye Hazinesi yerine Evkâf Hazinesi'ne ödettilmesi de yeni icâdedilmiş bir uygulamaydı.

1264/1847 tarihli bir belgeden, Trablusgarp Eski Beylerbeyi Ali Paşa'nın Fransa Hükümeti'ne, babası Mustafa Yusuf Paşa'nın da İngiltere Devleti teb'asından bazı kimselere, devlet garantili çok miktarda borçlarının bulunduğunu öğreniyoruz. Yusuf Paşa'nın borcundan 24 yük küsürü, emlak ve akarı kar- şılık gösterilmek suretiyle ödenmiştir. Oğlu Ali Paşa'nın Fransa'ya olan borçları- nın da, emlak akarı satılmak suretiyle Maliye Hazinesince ödenmesi kararlaştır- ılmıştır. Ancak satılacak malların, sözkonusu borcu karşılamayacağı anlaşıldı- ğından bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Her sıkışık dönemde olduğu gibi, bu borcun Evkâf Nezâreti tarafından ta'vizen ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar uyarınca, Evkâf Nezâreti Ali Paşa'nın 4 yük 48.286,5 kuruş tutan borcunu Fransa Hükümetine defaten ödemiştir⁸¹. Evkâf Nezâreti'nin 1267/1847 tarihli bütçesinin 16 yük 382.500 kuruş olduğu⁸² dikkate alınırsa, ödenen borcun Ne-

⁷⁷ *Düstür*, Tertip I, c. IV, 1296, s. 419-420. Krş. H. Hatemi, *Medeni Hukuk Tüzel kişileri* I, İstanbul, 1979, s. 345; A. Akgündüz, *İslâm Hukuku ve Osmanlı tatbikatında Vakıf müessesesi*, Ankara, 1988, s. 219-220.

⁷⁸ N. Öztürk, *Türk Yenileşme...*, s. 562.

⁷⁹ VGMA, 1292, Defter: 974, s. 264.

⁸⁰ VGMA, 1285, Defter: 972, s. 264.

⁸¹ VGMA, 1264, Defter: 968, s. 25.

⁸² VGMA, 1267, Defter: 969, s. 135.

zâret bütçesinin aşağı yukarı dörtte birine eşit olduğu anlaşılmaktadır ki, bu zaten büyük çapta mâlî sıkıntı içerisinde olan Evkâf İdâresi'ni daha zor bir durum içine sokmuştur.

Yukarıda sözünü ettiğimiz belgeye göre, Ali Paşa'nın borcu karşılığında bu paranın onbeş ay içerisinde Mâliye tarafından Evkâf Hazinesi'ne ödenmesi gerekiyordu. Bu paranın geri ödenip ödenmediğini bilemiyoruz. Ancak, bu yıllarda, Evkâf Hazinesi'nin vakıf köy ve mezraa a'sârı mukâtaa gelirlerinden dolayı Mîrî Hazine'den 3920 kese 976,5 kuruş olan⁸³ eski alacağına 250 kese daha ilâve edildiği⁸⁴ dikkate alınırsa, Evkâf'ın diğer alacaklarında olduğu gibi, borç karşılığında Fransa Hükümeti'ne ödenen paranın da zamanında, belki de hiçbir vakit Evkâf Hazinesi'ne aktarılmamış olabileceğini düşünmek pek yanlış olmayacaktır.

VII. Sistemde Gözlenen Çözülme ve Bunun Azınlıklara Yansıması

Tanzimat döneminde vakıf müessesinde iki yönlü bir çözülme görülmektedir. Bunlardan birisi klâsik vakıf sisteminde kuruluş anından itibaren yaşanan sapmalar, diğeri vakıf görevlilerinin vakıfların idâresinde yaptıkları yolsuzluklardır. Bu olumsuzluklara karşı Tanzimat'ın ilanından sonra bir dizi yeni tedbirler alınmıştır.

Vakıf sektöründe yaşanan sapma ve yapılan yolsuzluklar nelerdir? Bu durumun önlenmesi için Tanzimat sonrasında ne gibi tedbirler alınmış, yeni uygulamalar ne gibi sonuçlar doğurmuştur? Vakıf sisteminde çok yönlü olarak yaşanan bu çözülmenin azınlıklar ve azınlık vakıfları üzerindeki etkileri nasıl olmuştur? XIX. yüzyılda özellikle Tanzimat döneminde kurulan vakıfları önceki asırda kurulan vakıflardan ayıran bazı özellikler var mıdır, varsa bu özellikler nelerdir?

Bilindiği üzere XIX. asırda İstanbul toprağının neredeyse tamamı vakıftı. Tasarruf hakları isbat edilmek yahut devredilmek veya belgelenmek istendiğinde, mütevellî ve cabilerin yetkileri söz konusu oluyordu. Bu arada, Mustafa Nuri Paşa'nın deyişi ile "envâ-ı fesâd ve tezvîr vâki oluyordu"⁸⁵. Nezâret'e bağlı vakıfların Tanzimat usûlüne göre idâresini öngören lâyiha'nın taşraya gönderilmesi için yapılan genelgede, vakıf malların ihâleleri sırasında yaşanan yolsuzluklar şu ifâdelerle dile getirilmektedir:

"Efkâf Hazînesi vâridâtını en iyi bir şekilde kullanmak gerekli ve cânib-i evkâfa hürmet, cümleye farîza-i zimmettir. Bundan böyle mahlûl kalacak vakıf yerlerin ferağ ve intikâlinde herkese eşit muâmele yapılacaktır. Mübâyâ ve iştirâ olunan yahut intikal suretiyle üçüncü şahıslar üzerine geçirilen ev ve diğ. vakıf

⁸³ VGMA, 1262, Defter: 967, s. 141-142.

⁸⁴ VGMA, 1264, Defter: 968, s. 54.

⁸⁵ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vukûât*, İstanbul, 1327, c. IV, s. 100.

taşınmazların alım satımı sırasında cabi ve mütevelliler kendi aralarında anlaşarak, kıymet-i hakikiyesini ketm ve ihfâya, bir nev'î kezb ve irtikâba meyle cüret" etmektedirler⁸⁶.

Evkâf Müfettişi Ahmet Şükrü Efendi'nin 1260/1844 tarihli araştırmasından, Tanzimat sonrası yapılan hukukî düzenlemelerin ve şiddetli tembihâtın fazla bir işe yaramadığı anlaşıyor⁸⁷. Bu gelişmeler üzerine, vakıf tarla, bağ-bahçe ve arsaların ferağ ve intikalinde uyulacak esaslar 1260/1845 tarihli irâde-i seniye ile yürürlüğe konulan bir nizamnâme ile yeniden düzenlenmiştir⁸⁸.

Bu nizamnâmeye göre, vakıf yerlerin ferağ ve intikâli, için ilgili kişilerin veya vekillerinin bizzat vakıf odalarına gelmeleri, intikal işlemlerini şahsen yaptırmaları ve böylece tekâmül ettirilen mûamelenin irâde-i seniyyeye bağlanması gerekiyordu. Eski temessükât senedlerinin yenileriyle değiştirilmesi için, üç aylık bir süre tanınmıştı. Bu süre 22 Muharrem 1261/1846 tarihinde sona ermiştir.

Rumeli Kadiaskeri ve evkâf müfettişinin ortaklaşa hazırladıkları bir raporda, verilen sürenin bitmesinden sonra bazı murâbâhacıların temessükât senedlerini değiştirmek için Vakıf İdâresine gelmedikleri, rüşvetle birçok vakıf yerin ferağ ve intikâline dâir "temessükât senedi" elde ettikleri; bu durumun vatandaşlar arasında şikâyet ve sızlanmalara yol açtığı, "ferağ bi'l-vefâ"⁸⁹ konusunda meydana gelen yolsuzlukları önlemek için tedbir alınması gerektiği açık bir şekilde anlatılmaktadır⁹⁰.

Bu rapor üzerine bir nizamnâme hazırlanmış ve Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek kabul edilmiş; vakıf malların yabancılara satılmaması da karara bağlanmıştır. Meclis kararının bu bölümünde aynen şöyle denilmektedir:

"...Ve ecnebi teb'ası hakkında olan nizâm-ı kadîmin te'kidi ile teb'a-i merkûmeye bu misillü hâne ve sâire istiğlâl olunmaması ve ferağ-ı kat'î icrâsı dahî kemâkân memnû olması lâzimedendir. Fakat bu madde nizamnâmeye derç olunamaz. Çünkü nizamnâme varâka-i mahsûsa ile neşr ve ilân olunacaktır. Bu fıkranın ilânı dâhi vakit ve hâle göre münâsib düşmeyeceğinden fıkra-i mezkûre yalnız Evkâf Nezâreti'ne bildirilerek, ferağ ve intikallerde" bu hususun eskiden beri yasak olması gerekçe gösterilerek engellenmesi istenmektedir⁹¹.

Padişah'ın belge üzerine düştüğü tasvib kararında, "ecnebi teb'ası hakkında icrâası gösterilen suret, yolunda görülmüş olmasıyle her minvâl-i muharrer tesviye-i icâbına ibtidâr olunması..."⁹² denilmektedir.

⁸⁶ VGMA, 1256, Defter: 966, s. 318-321.

⁸⁷ VGMA, 1260, Defter: s. 148.

⁸⁸ BOA, Mesâlih-i mühimme, 1261, Belge no: 583.

⁸⁹ Bir kimsenin âhardan istidâne eylediği para mukabilinde borç ödendikte iade olunmak şartıyla alacaklısına yaptığı ferağ.

⁹⁰ BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1241, Belge no: 583.

⁹¹ BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1261, Belge no: 583/3.

⁹² BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1261, Belge no: 583/3.

Görüldüğü gibi, devlet yönetimi yabancılara karşı dikkâtlı olma eğilimindedir. Bu düşünce ile vakıf ev ve diğer taşınmazların yabancı uyruklu kimselere satılmamasını kararlaştırmıştır. Ancak bu fıkranın gazete ile ilânı, o günkü siyâsî ortama uygun düşmediği için gizli tutulmuştur.

Engelhard ve M.Hamdi Yazır'ın açıkça belirttikleri gibi, yenileşme döneminde batılı devletler, kendi vatandaşlarının Osmanlı ülkesinden toprak alması konusunda, Osmanlı yönetimi üzerinde yoğun bir baskı uygulamaktadır⁹³. O dönemde uygulanan yenileşme ve dış politika anlayışları, devletin güçsüzlüğü, siyâsî ortamın ağırlığı gibi sebepler yüzünden Osmanlı idârecilerinin batılı ülkelerin bu isteğine açıkça karşı çıkamadıkları anlaşılmaktadır⁹⁴.

Yapılan hukukî düzenlemeler ve alınan tedbirlerden bir sonuç alınamamış olacak ki, Evkâf Nâzırı Meclis-i Vâlâ'ya, vakıf binâ ve arâzilerin ferağ ve intikâli hakkında, cabiler ile mütevelliler arasında vakıf taşınmazların alım ve satımı sırasında meydana gelen "desise ve fesâdın" sebeplerine dair yeni bir tahrir daha sunmuştur⁹⁵.

Bu tahrirde, ferağ ve intikâlin bir alışveriş olduğu, alan ve satanın mutlaka bilinmesi; işlemin, isteklilerin Devlet-i Aliyye teb'asından olduğu anlaşıldıktan sonra yapılması gerektiği belirtiliyor. Bu bakımdan, müslümanlara âit bir evin ferağ işleminden önce sâhibinin, mahallenin imam ve muhtarından; gayri müslim satıcıların, râhip ve muhbirlerden; iş yeri veya dükkân satıcılarının ise, esnaf kedhüdâlarından sorularak kimliklerinin belirlenmesinin ve ferağ işleminin bundan sonra yapılmasının uygun olacağı vurgulanmaktadır. Yine bu belgeye göre, söz konusu tahkikat işlemi tamamlandıktan sonra, ferağ ve intikal işlemleri Evkâf Divan Odası'nda, şâhitler ve kaymakamlar huzurunda yapılmalıdır. Müşterinin gayrimüslim olması hâlinde, bu şahsın kimliğini isbat bakımından mensup olduğu milletin patrik ve hahambaşısı gibi kimselerin de ferağ ve intikal muâmeleleri sırasında kaimmakamın huzurunda hazır bulunmaları ve yapılacak intikal işleminin inha mâhiyetinde Nezâret'e gönderilmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde "şâibe ve şüpheden", kısaca "sahte nâm veya âhar sûret" ile taşınmazların müste'men uhdesine geçirilmesi gibi yasaklanmış durumlardan kurtulunabilir.

Bu ve benzeri tedbirleri öngören tahrir Meclis-i Vâlâ'da çok önemli bulunmuş, ancak bu tedbirlerin tam anlamıyla uygulamaya konulması hâlinde, bu hususların halka ağır geleceği düşünülmüştür. Meclis yapılan müzâkereler sonunda, sahte yollarla ecnebiler uhdesine emlâk geçirilmemesine dikkât ve himmet edilmesi; özellikle Galata, Beyoğlu ve Boğaziçi gibi yerlerde vuku bulacak

⁹³ Engelhard, Ed., *Türkiye ve Tanzimat* (çev. Ali Reşat), İstanbul 1328, s. 182-184, 459-468, 471-473; Elmalılı M. Hamdi (Yazır), *Ahkâm-ı Evkâf* (Taşbasma), Mekteb-i Mülkiye derslerinden, İstanbul 1327, s. 129-131.

⁹⁴ BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1261, Belge no: 585.

⁹⁵ BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1264, Belge no: 593/1-2-3.

ferağ ve intikal mûamelelerinde, Nezâret'in hâdise çıkmaması konusunda dikkatli olması kararlaştırılmıştır.

Ferağ ve intikal işlemleri sırasında şahsî menfaat karşılığında bir takım hile ve yalan-dolanla hayâlî kimseler adına satış muameleleri yapılarak müslümanlara âit yerlerin ecnebilere devrini önlemek için, yolsuzlukları tesbit edilirse esnaf kethüdâsı, imam ve muhtarların dâhi, şiddetle cezalandırılacağı hususunun Takvim-i Vâkayî'de ilân olunması ve ayrıca bu durumu Nezâret'in evkâf memurlarına bildirmesi, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de görüşülerek 1264/1847 tarihinde zapta geçirilmiştir.

10 Şevvâl 1264/1847 tarihli bir arzda teklif edilen tedbirler, Pâdişah tarafından, genelde uygun bulunmakla birlikte, "...fakat bu husus gayet ehem ve i'tinâsı elzem mevâd-ı mülkiyeden olduğu, bu sûretin şimdiden icrâası ile nizâmât-ı külliyesinin bi'l-etrâf düşünülmesi, kararın yabancılarla ilgili bölümünün Takvim-i Vâkayî nüshasında ilânından sarf-ı nazar edilmesi..." hususları zikredilerek takririn bir defa daha gözden geçirilmesi için Sadâret'e iâdesi istenmiştir.

Daha sonraki bir arzda ise, imam ve muhtarların dahî bu maddeyi me'kul etmeleri (rüşvet almaya bir vesile yapmaları) hatıra gelmez şey değildir. Uygulamada bu hususlara da dikkât olunmalıdır diye uyarıda bulunmaktadır.

Bu doğrultuda yeniden düzenlenen takrir yürürlüğe konulmuş ve gereği için evkâf odasına gönderilmiştir.

Bu belge, Abdülmecid (839-1861) döneminde Osmanlı ülkesi ve insanlarının ne hâle düştüğünü göstermesi bakımından ibret vericidir. Pâdişah, imam dahil toplumun bütün kesimlerinin rüşvet alabileceğini düşünmektedir ve gerçekten bu düşüncüyü doğrulayıcı uygulamalar da yaşanmaktadır. Bundan çok daha ciddî bir durum da şudur: Devletin içinde bulunduğu sosyal, siyasî ve ekonomik sepeblere bağlı olarak yaptığı tercihler yüzünden açıkça karşı çıkamadığı, hattâ bu konuda aldığı kararları gazete ile ilân etme cesâretini gösteremediği bu dönemde, konunun vahâmetini bildiği hâlde; her kesimdeki görevlilerin, hattâ uzaktan yakından ilgili olan şahısların şahsî çıkar karşılığında her türlü hile ve yalanlara başvurmaları sonucu Türk ve müslümanlara, devlete, hattâ vakfa ait toprakların gayrimüslimlere geçmesini önleyemiyor. Tahliline çalıştığımız belgede, gayrimüslim unsurların çok rağbet ettikleri Galata, Beyoğlu ve Boğaziçi'ne dikkat edilmesi istendiği hâlde⁹⁶, bu tarihten tam yarım yüzyılı aşan bir dönemden sonra, 1911 tarihli bir kararla, Beyoğlu'na bağlı Kuloğlu mahallesinde bulunan Kuloğlu Vakfı'na âit Kuloğlu Mescidi'nin, "...civârında kadîmen mevcut bulunan menâzil-i islâmiyenin mürûr-i ezmân ile hıristiyan uhdelere geçerek mahalle-i mezkûrede islâm menzili kalmadığı..." gerekçesiyle satıldığına şahit oluyoruz⁹⁷. Bütün bunlar, gayrimüslimlerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında,

⁹⁶ BOA, *Mesâlih-i Mühimme*, 1264, Belge no: 593/1-2-3.

⁹⁷ VGMA, 1329, Defter: 948, s. 28.

rüşvet dâhil her türlü yola başvurarak, İstanbul'un en güzel semtlerinde mülk edinmek için ısrarlı bir hareket içinde olduklarını ve bu yolda başarı kazandıklarını göstermektedir. Önceleri müsteâr isim kullanarak vakıf veya vakıf olmayan arâzileri mülk edinmeye başlayan gayrimüslimler, Islâhât Fermânı ile kendilerine sağlanan yeni haklardan yararlanarak taşınmazları kendi adlarına tapulatmışlardır.

Bu dönemde gayrimüslim vakıfları konusunda da yeni gelişmeler olmuştur. Bilindiği gibi, İslâm Hukuku'na göre, gayrimüslimler şâdece kilise ve manastır fukarasına para vakfı yapabiliyorlardı⁹⁸. Tanzimat döneminde bu kâide bozuldu. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki Evkâf-ı Hıristiyan adlı Defter'de, 1728-1912 tarihleri arasında gayrimüslimler tarafından kurulan otuz bir vakfın vakfiyesi bulunmaktadır⁹⁹. Bu vakfiyelerin duâ kısımları dışında diğer bölümleri müslümanlarınkiyle aynıdır. Bu vakıflardan yirmikisi İstanbul ve çevresinde, ikisi Ayvalık'da, geriye kalan yedisi ise Büyükada, Yalova, Çanakkale, Bursa, Kütahya, Edremit ve Gümüşhacıköy'de kurulmuştur.

Kurucularından 28'i Ermeni, ikisi Rum, biri Yahudidir. 29'u Devlet-i Aliyye, birisi Yunan ve biri de Rus teb'asındandır. Yabancı uyruklulara âit vakıflar 1909'dan sonra kurulmuştur. Söz konusu Defter'de yer alan 31 vakıftan 21'inin kuruluşu, tanzimat'ın ilanından sonraya rastlamaktadır¹⁰⁰. Bu vakıfların gelir kalemleri arasında öncelikle çok miktarda nakit para¹⁰¹ ve ayrıca İstanbul Selâmi Mahallesinde 100 dönüm bağ, muhtelif yerlerde bir çok ev, bezirhâne, dükkân, Üsküdar'da 120 000 zira kare arsa, bostan, bahçe, Ayvalık'ta içerisinde dört bâb işçi-odası, 20 çapa, 20 kürek, 20 kova, 20 yaba bulunan 300 dönüm tuzluk... gibi gayrimenkuller bulunmaktadır¹⁰². Eski dönemlerde de örneklerine rastlanmakla birlikte, 1867 tarihli "Teb'a-i ecnebiyenin emlâke mutasarrıf olmaları hakkındaki kanun"¹⁰³un neşriden sonra, gayrimüslimler tarafından yapılan gayrimenkule dayalı vakıf sayısının daha da arttığı gözlenmektedir.

XIX. asırda, özellikle Tanzimat'tan sonra, mevcut vakıfların yeniden düzenlenmesi, ıslâhı ve daha iyi yönetilmesi konusunda gösterilen çabalar yanında, yeniden kurulacak vakıflar konusunda da bazı yönlendirme, düzenleme ve kontrol mekanizmaları kurulmaya çalışılmıştır. Elbette böyle bir çaba, hileli ve yanlış uygulamaların tesbitinden kaynaklanmaktadır. 1847 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, taşrada bazı kimseler, çocuklarını ve akrabalarını askerlikten kurtarmak gayesiyle sözde câmi ve zâviyeler inşâ etmekte ve buraların imamlık, hatiplik ve şeyhliklerine kendi çocuklarını ve akrabalarını tayin ettirmektedirler.

⁹⁸ BOA, Ali Emiri Tasnifi, 1231, Belge no: 9908.

⁹⁹ VGMA, 1299, Defter no: 29.

¹⁰⁰ VGMA, 1145-1331, Defter no: 29, s. 1-3.

¹⁰¹ VGMA, Defter: 29, s. 1.

¹⁰² VGMA, Defter: 29, s. 1-2.

¹⁰³ *Düstûr*, Tertip I, c. I, 1289, s. 230.

Bunların gelir kaynağı çok cüz'î olduğu için, gerektiğinde kendi imkânlarıyla onarılmamakta, bu iş Evkâf ve Haremeyn Hazînelerine veya gelir fazlası bulunan diğer vakıflara yüklenmektedir. Fakat bu sefer de sözkonusu Hazîneler ve vakıflar zor durumda kalmaktadırlar. İşte bu tür uygulamaları engellemek için, yukarıda zikredilen görevlere askerliğini yapmayan kişilerin atanması yasaklanmıştır¹⁰⁴. 1863 tarihli Evkâf Nizamnâmesi'nin 35. maddesi de burada sözkonusu edilen aksaklıkları düzeltmeyi hedeflemektedir. Bu madde, tahsis edilecek gelir kaynaklarının vakfın amacını gerçekleştirmeye yeterli olmasını, ihtiyaç olmadıkça câmi, mescid gibi hayrât inşâsına ve buralara minber konularak cuma ve bayram namazı kılınmasına izin verilmemesini, askerliğini yapmayan ve evkâf müdürlerinin hazır bulunacağı bir komisyon huzurunda yapılacak imtihanda yeterliliğini ispat edemeyen kimselerin imam ve hatip olarak tayin edilmemesini hükme bağlamaktadır¹⁰⁵.

Bu dönemde yine vakfın şahsî çıkarlara âlet edilmesini önlemek gayesiyle, müessesenin kuruluşu bazı şartlara bağlanmış ve merkezi tescil mecburiyeti getirilmiştir. Bu hükümlere göre, vakıf kurmak isteyen kimselerin, vakfa konu olacak binâları sağlam inşa ettirmeleri, vakfın işletilebilmesine ve gerektiğinde tamiirine yetecek miktarda mal varlığı veya gelir kaynakları bırakmaları şarttı. Aksi takdirde Nezâret, vakfın tesciline izin vermiyordu¹⁰⁶. Zâten halk, XIX. asırda, içtimâî, iktisadî ve siyasî sıkıntı içindeydi. Diğer taraftan "temlik ve müsadere usûlü" kaldırılmış, şahsî mülkiyete dayalı yeni bir hayat tarzı benimsenmişti. Bunlara, yukarıda sözkonusu edilen sınırlamalar ve yeni şartlar da eklenince, önceki asırlardaki çok amaçlı ve zengin gelir kaynaklarına sâhip vakıflar yerine, bu dönemde, % 57'si nukud vakfı olmak üzere, gelirinin % 70'i menkul gelirlerine dayanan ve askerî sınıftan ziyâde reâyâ tarafından tesis edilen vakıflar kurulmuştur. Gerçekten, XIX. yüzyılda hayırseverler müstakil vakıflar tesis etmek yerine, daha önce kurulmuş bir vakfa katkıda bulunmayı, mevcut bir vakıf eserin bakım ve onarımını sağlamayı, câmi, mescid ve zâviye gibi müessesât-ı hayriyenin ısınma, aydınlatma, temizlik ve donanım giderlerini karşılamayı, buralarda hizmet gören personelin ücretlerini ve sosyal haklarını iyileştirmeyi bunların hepsinden daha fazla olarak uhrevî mükâfât arzusuyla kendisi için hatim ve mevlid okutup duâ ettirmeyi, hayrî ve sosyal gayelerle yardımda bulunmayı amaçlayan, eski dönemlere göre daha küçük kapsamlı vakıflar kurmayı tercih etmişlerdir. Dönemin vakıflarının yaklaşık % 66'sı bu karakterleri taşımaktadırlar¹⁰⁷.

¹⁰⁴ BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1264, Belge no: 591.

¹⁰⁵ *Düstûr*, Tertip I, c. II, 1989, s. 159-160.

¹⁰⁶ BOA, Mesâlih-i Mühimme, 1264, Belge no: 591.

¹⁰⁷ N. Öztürk, *Türk Yenileşme tarihi çerçevesinde...*, s. 64-112.

Sonuç

Tanzimât dönemi (1839-1876) vakıf uygulamaları hakkındaki bu incelemenin sonuçlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Taşra vakıflarının idâresi için merkezden evkâf müdürleri, kâtipler ve kapu-çuhadarları tayin edilmiştir. Böylece, bugün de devam eden yönetim şeklinin ilk temelleri Tanzimat döneminde atılmıştır.

2. Köylerde ve mezraalarda bulunan vakıf arâzî ve arsaların a'sârı ve mukataa gelirlerinin tahsîli, sürekli vakıflar aleyhine işleyen bir tahsil payı karşılığında, Mâliye Nezâreti memurlarına bırakılmıştır. Daha sonra, bu yerlerin beş yıllık gelirinin ortalaması alınmak suretiyle vakıf alacağı maktu bir bedele bağlanmıştır.

3. Tanzimat esaslarına ve serbest ekonomik kurallara uymadığı için mîrî ve vakıf taşınmazların gediğe bağlanması yasaklanmış ve bir plan dâhilinde mevcut gediklerin tasviyesine gidilmiştir.

4. Liyakatli personel temini ve tayini için büyük çaba gösterilmiştir. Fakat insan yetiştirme problemi halledilemediği için, bu konuda başarılı olunamamıştır.

5. Evkâf Nezâreti'nin kurulması ile kutsal beldelerde ve İstanbul'da bulunan müessesât-ı hayriyenin merkezî bir anlayışla tamirine başlanmıştır. Tanzimat'la birlikte, vakıf eserlerin bakım ve onarımı belirli esaslara bağlanmış ve taşraya yayılmıştır.

6. Belirli limitlerin üzerinde olan eski eser onarımları ile imâret iâşe ihâlelerinin merkezden yapılması kararlaştırılmış ve bu karar uygulanmıştır.

7. Nezâret'in kurulması ile başlatılan vakıfların imkânlarının devletin diğer sektörlerine aktararak kullanılması uygulamalarına, Tanzimat'tan sonra kapsamı genişletilerek devam edilmiştir. Gerek Mîrî Hazîne'ye âit bazı görevlerin Evkâf Nezâreti'ne devredilmesi, gerekse Mâliye Nezâreti tarafından tahsil edilen vakıf köy ve mezra'alara âit a'sâr ve mukata'a gelirlerinin Evkâf Hazînesi'ne aktarılması sebebiyle yüzlerce vakıf hayrât eser harap olmuştur.

8. Vakfın tesisinde toplum yararı esas olduğu hâlde bu dönemde bazı kimselerin kendi çocukları veya akrabalarını askere gitmekten kurtarmak gibi düşüncelerle vakıf kurmaya teşebbüs etmeleri; bazan da, işletme giderlerini karşılayacak kadar gelir bırakmadan vakıf yapmaya başlamaları üzerine, devlet vakfın kuruluşuna, bazı sınırlamalar getirmiştir. Bu durum, sırf mülk olan sahih vakıflarda, bugün olduğu gibi devletin müdâhalesi geleneğinin doğmasına yol açmıştır.

9. İlk bakışta iyi niyetlerle aldığına hükmedilebilecek olan bu tedbirler, Evkâf ve Mâliye nezâretlerinin cârî giderlerini karşılamak ve çalışan personeline ücret ödemek için vakıf gelirlerinden pay alması, vakıf gelirlerinin amaç dışında

kullanılmasına ve hizmetin aksamasına sebep olmuştur. Vakıfların yönetiminde görülen dağınıklığın giderilmesi ve yaşanan yolsuzluğun önlenmesi için alınan tedbirlerden de istenilen sonuç alınamamış, hattâ yolsuzluklar yaygınlaşmıştır. Osmanlı vakıf idâresinde yaşanan bu çözülmeden ve Tanzimat sonrasında gayrimüslimlere sağlanan yeni haklardan yararlanan azınlıklar, İstanbul ve diğer büyük şehirlerde bir çok vakıf taşınmazı, her türlü yola başvurmak suretiyle mülkiyetlerine geçirmişler, bu arada kendi mabedlerini ve yoksullarını korumak amacıyla bir takım yeni vakıflar da kurmuşlardır.

10. Tanzimat döneminde tesis edilen vakıflar, yeni bir müessese kurma yerine mevcut bir vakfı desteklemek veya kurulu bir vakfın bünyesinde, uhrevî mükâfât arzusuyla hatim ve mevlid okutmak, yahut yapılaşmayı gerektirmeyen hayrî ve sosyal hizmetlerde bulunmak gibi amaçlarla kurulmuştur. Bu, Tanzimat dönemi ve sonrasında kurulan vakıfları önceki asırlarda kurulanlardan ayıran önemli bir özelliktir.

Handwritten notes and calculations on lined paper, including:

- Top right: $147-241$ and $147-241$ with a checkmark.
- Middle left: $147-241$ and $147-241$ with a checkmark.
- Middle right: $147-241$ and $147-241$ with a checkmark.
- Bottom left: $147-241$ and $147-241$ with a checkmark.
- Bottom right: $147-241$ and $147-241$ with a checkmark.

[illegible][illegible]

4. Köy ve mezrealarda bulunan vakıf arâzilerinin öşür ve mukataa gelirleri tahsilâtının Tanzimat esasları uyarınca maktû bir bedele bağlanarak Mâliye memurlarına devrini gösterir belge (VGMA, 1256, Defter: 966, s.319-321).

[illegible]